

Бодюл Євген Миколайович –
кандидат юридичних наук, начальник
відділу організації науково-дослідної
роботи Національної академії внутрішніх
справ

ПРОБЛЕМИ ДОКТРИНАЛЬНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ “ПЕНІТЕНЦІАРНА СИСТЕМА”

Розглянуто поняття “пенітенціарна система” і використання його на різних етапах розвитку Української держави. Зазначено, що сьогодні в Україні застосування цього поняття поширюється. Проте в юридичній літературі й на законодавчому рівні відсутній єдиний підхід до визначення його змісту.

Ключові слова: засуджений; позбавлення волі; пенітенціарна система; пенітенціарні установи; кримінально-виконавча система; кримінальне покарання.

Рассмотрено понятие “пенитенциарная система” и использование его на разных этапах развития Украинского государства. Отмечено, что сегодня в Украине применение данного понятия распространяется. Однако в юридической литературе и на законодательном уровне отсутствует единый подход к определению его содержания.

Ключевые слова: осужденный; лишение свободы; пенитенциарная система; пенитенциарные учреждения; уголовно-исполнительная система; уголовное наказание.

The notion of “penal system” and use it at different stages of development of the Ukrainian state. It is noted that in Ukraine the application of this concept is spreading. However, in the legal literature and in law there is no single approach to determine its contents.

Keywords: condemned prison; prison system; prison institutions; penal system; criminal penalties.

Сьогодні українське суспільство переживає непростий період свого оновлення. Реформуванню піддаються різні сфери соціального життя, у тому числі й кримінально-виконавча система, що долає непростий шлях становлення і розвитку. Як відомо, 9 грудня 2010 р. Указом Президента України “Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади”, шляхом реорганізації Державного департаменту України з питань виконання покарань, утворено Державну пенітенціарну службу України. У цьому документі Державну пенітенціарну службу України визначено як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і

координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України. Правова сфера діяльності Державної пенітенціарної служби України та її статус визначено відповідним Положенням, затвердженим Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 394.

Утворення Державної пенітенціарної служби України є відображенням стратегічного курсу державної політики в напрямі соціальної переорієнтації процесу виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародних стандартів, законності, гуманізму, демократизму та справедливості, а також сучасної світової пенітенціарної доктрини.

Водночас прийняття зазначених документів зумовило наукову дискусію з приводу нової назви цієї управлінської структури, насамперед, зважаючи на положення Закону України "Про Державну кримінально-виконавчу службу України". У цьому контексті О. М. Джужа та А. В. Кирилюк слушно зауважують, що "... в межах кримінально-виконавчого законодавства виникла юридична неузгодженість щодо визначення такої системи, коли до неї були внесені підзаконним актом зміни, які повинні регулюватися виключно законом (ст. 92 Конституції України)" [1, с. 141].

До 2010 р. кримінально-виконавче законодавство України загалом не вживало поняття "пенітенціарна служба", "пенітенціарна система", "пенітенціарні установи". Більш широке застосування в нормативних правових актах отримали близькі за змістом поняття "кримінально-виконавча система" та "органи і установи виконання покарань" [2], а в системі галузей права з початку 1990-х років почали виділяти саме кримінально-виконавче право. Під такою ж назвою в навчальних закладах юридичного профілю вивчається відповідна навчальна дисципліна, до номенклатури наукових спеціальностей, визначених Департаментом атестації кадрів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, входить спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

У свою чергу, словосполучення зі словом "пенітенціарний" широко застосовуються як у сфері організації та функціонування інститутів громадянського суспільства, так і в науковій сфері. Наприклад, із 2004 р. в Україні діє громадська організація "Пенітенціарне товариство України"; з 2009 р. реалізується міжнародний проект "Підтримка пенітенціарної реформи в Україні". У науковому обігу з'являються монографії, підручники, посібники, дисертаційні роботи, присвячені пенітенціарній системі та пенітенціарній політиці України. Серед них праці таких вчених, як О. В. Беца, І. Г. Богатирьов, А. О. Галай, О. М. Григор'єв, І. В. Іваньков, Р. А. Калюжний, О. Г. Колб, В. А. Львовчкін, О. П. Неалов, В. М. Прусс, О. Б. Пташинський, Г. О. Радов, О. В. Романенко, В. В. Россієн, В. М. Сіньов, В. В. Стаднік, Д. В. Ягунов, М. М. Яцишин та ін.

Водночас у наукових дослідженнях спеціального галузевого характеру зазвичай використовують саме ті терміни, що передбачені чинним законодавством – "виправні колонії", "кримінально-виконавча система" тощо, а автори, які пишуть про пенітенціарну політику, пенітенціарну систему, пенітенціарні установи, не завжди обґрунтовують ці поняття. Тому аналіз сучасних наукових публікацій свідчить про

відсутність як серед вітчизняних науковців, так і серед іноземних фахівців єдиного тлумачення дефініції "пенітенціарна система".

Так, ще на початку 1990-х років М. П. Мелент'єв в практичному посібнику "Пенітенціарні системи зарубіжних країн" зазначив, що пенітенціарна система – це не система розміщення ув'язнених у тюрмах, а вся виправна система, пов'язана з виконанням покарання у виді позбавлення волі, у сукупності із засобами й методами правового впливу на засуджених осіб, з метою відновлення соціальної справедливості, виправлення засудженого й запобігання вчиненню нових злочинів [3, с. 3].

У свою чергу, С. М. Оганесян до пенітенціарної системи відносить органи й установи держави, що виконують усі види кримінального покарання, організаційно-правові, соціальні та громадські інститути, що забезпечують мету виправлення засуджених [4, с. 16].

О. Б. Пташинський під пенітенціарною системою розуміє сукупність взаємопов'язаних державних установ та органів виконання кримінальних покарань, створених з метою виправлення і перевиховання засуджених, які здійснюють єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань відповідно до чинного законодавства [5, с. 8].

Д. В. Ягунов визначає пенітенціарну систему як сукупність органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських інституцій, об'єднаних на інтегрально-функціональних засадах навколо центрального органу пенітенціарного управління, на який покладено обов'язки з вироблення та реалізації єдиної політики у сфері виконання кримінальних покарань, де всі органи й інституції взаємодіють у напрямі забезпечення суспільства шляхом ресоціалізації осіб, які відбувають або відбули кримінальні покарання [6, с. 178].

Г. О. Радов у доктринальній моделі Закону "Про пенітенціарну систему України" у ст. 1 дає визначення пенітенціарної системи як цілісного, функціонально-інтегрального утворення повноважних суб'єктів державного управління, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та їх узгоджених дій щодо забезпечення ресоціалізації засуджених [7, с. 11].

Ураховуючи різноманітність наукових точок зору, доцільно розглянути питання виникнення поняття "пенітенціарна система" та проблеми його застосування в сучасних умовах.

Як відомо, наприкінці XVIII століття більшість тюрем в Європі перебували в незадовільному стані. Ув'язнених утримували в тісних приміщеннях, без світла й свіжого повітря, причому без будь-якої системи їх розміщення. Під впливом християнського вчення з метою полегшення долі ув'язнених, а також під впливом філософських учень XVII–XVIII ст. майже у всіх країнах Європи здійснювалися спроби замінити тяжкі покарання злочинців на більш гуманні з метою повернення їх на шлях добра.

Уперше ідея заснування пенітенціарію належить французькому вченому-ченцю Жану Мобільйону, який у 1636 р. запропонував одиночне ув'язнення як покарання для виправлення осіб духовного

стану. Він розробив проект улаштування тюрми, розрахованої на пробудження в душах злочинців каяття, який передбачав належні умови для життя і роботи. Згодом на основі ідей Мобільйону з ініціативи папи Климента IX в 1703 р. було відкрито виправний дім святого Михайла в Римі для малолітніх злочинців, які вдень працювали при повному мовчанні, а на ніч розводилися по окремих келіях. У 1766 р. було побудовано тюрму такого типу в Мілані, а в 1772 р. – у Генуї.

У 1776 р. у Філадельфії (штат Пенсільванія) тюремне товариство ченців-квакерів (одна з гілок протестантської релігії) поставило собі за завдання полегшувати долю ув'язнених. У 1786 р. з їх ініціативи було відкрито тюрму з системою одиночного ув'язнення у Філадельфії, у 1817 р. – у Пітсбурзі, а в 1820 р. – у Черрі-Гілле. Ці тюрми назвали пенітенціаріями, тобто домами каяття, а запроваджена система дістала назву пенсільванської або філадельфійської системи. Засобами виправного впливу в цих установах стали сувора ізоляція злочинців в одиночних камерах, режим мовчання й тиші, одиночна праця в камері та читання релігійної літератури. Метою тюремного ув'язнення були духовне відродження злочинця і спеціальна превенція. Згодом така пенітенціарна система набула поширення не тільки в Америці, а й у європейських країнах – Росії, Німеччині, Франції (Маобіт – у Берліні, Сенжиль – у Брюсселі, “Хрести” – у Санкт-Петербурзі, Мацас – у Франції).

З початку вчення філадельфійських квакерів критикували послідовники інших віросповідань. У Нью-Йорку і Бостоні тюремні товариства кальвіністів, лютеран, англікан, пресвітеріан критикували недоліки квакерської системи. Ці товариства також визнавали метою покарання виправлення злочинця, але вважали, що злочинець повинен бути виправлений не одиночним ув'язненням без роботи, а навпаки, через працю і суворий порядок.

У 1816 р. у м. Оберн (штат Нью-Йорк) було побудовано тюрму, яка за своїми цілями і завданнями була аналогічна пенсільванській. В установі діяла система змішаного ув'язнення: одиночне тримання в'язнів уночі й мовчання під час спільних робіт. Така система ув'язнення отримала назву обернської системи. У 1825 р. за цією системою було побудовано тюрму Сінг-Сінг поблизу Нью-Йорка.

Протягом XIX ст. у США точилася боротьба між цими пенітенціарними системами. Зрештою, перемогу здобули прихильники обов'язкової праці арештантів без абсолютного одиночного ув'язнення. З часом відбулося певне пом'якшення умов тримання арештантів (скасування абсолютного мовчання, дозвіл контактів із зовнішнім світом тощо). В останній чверті XIX ст. ця система обов'язкової праці ув'язнених отримала визнання і в більшості країн Західної Європи.

Протягом багатьох років плеяда відомих європейських дослідників розробляла теоретичні і практичні аспекти застосування покарання у виді позбавлення волі. Унаслідок цього, наприкінці XVIII – початку XIX ст., у Франції з'явився новий напрям у кримінально-правовій науці, що отримав назву “science penitentiaire” – пенітенціарна наука.

У Російській імперії в першій половині XIX ст. також було зроблено спробу створити пенітенціарну систему європейського зразка, яка, у свою чергу, ґрунтувалася на американських моделях тюремного ув'язнення: філадельфійську і обернську. Проте всі реформаторські зусилля завершувалися провалом, який офіційно пояснювався відсутністю належного фінансування або бюрократичними зволіканнями на місцях.

Наприкінці XIX ст. у Росії з'являється нова галузь юридичних знань – “тюрмознавство”. При цьому слово “пенітенціарний” сприймалося як синонім слову “тюремний”. Зокрема, в енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона зазначено: “Пенітенціарна (тюремна) система – сукупність тюремних заходів, спрямованих на кару та виправлення в'язнів” [8, с. 437].

На думку більшої вітчизняної правознавців, пенітенціарія зародилася, а на початковій стадії розвивалася, як складова частина кримінального права. Ця позиція найпереконливіше аргументована в працях професора С. В. Познишева [9, с. 152]. Він одним з перших почав уживати термін “пенітенціарна наука”. Призначення тюрмознавства вченим вбачалося в аналізі пенітенціарного законодавства й тюремної практики, розробленні пропозицій щодо вдосконалення виконання покарання у виді позбавлення волі [10, с. 337].

Одним з фундаторів вітчизняної пенітенціарної науки слід також уважати професора Петербурзького університету І. Я. Фойницького, який розглядав її як особливу галузь політико-правових наук, що опирається на практичний досвід та спрямована на філософсько-позитивне розв'язання проблем каральної системи [11]. Його фундаментальна праця “Учение о наказании в связи с тюремведением” і донині не втратила своєї актуальності в кримінально-виконавчому праві.

Словосполучення з прикметником “пенітенціарний” були популярні й в перші роки радянської влади. Так, у серпні 1924 р. Народним комісаріатом внутрішніх справ УРСР було підготовлено проект Пенітенціарного кодексу УРСР, який орієнтувався здебільшого на останні досягнення пенітенціарної науки і практики, хоча й базувався на класовому підході в розв'язанні проблем боротьби зі злочинністю. У 1928 р. відбувся I Всесоюзний з'їзд радянських пенітенціарних діячів, який рекомендував включити до навчального плану одного з вищих навчальних закладів Москви пенітенціарне право і, відповідно, створити кафедру пенітенціарії [12, с. 316].

Водночас радянська влада, хоча й не відмовлялася від пенітенціарної складової, але застосовувала її з певними особливостями. Дослідження процесу формування системи виконання кримінальних покарань у СРСР показує, що протягом своєї історії радянська держава прагнула поєднати покарання з працею. У виправно-трудовах кодексах інститут позбавлення волі обов'язково включав суспільно корисну працю засуджених. Їх використовували для колонізації віддалених територій, де вони брали участь у будівництві промислових об'єктів. Використання праці засуджених стало найважливішим напрямом діяльності установ виконання покарань. На

початку 1930-х років виправно-трудоий напрям повністю підмінив собою пенітенціарні інститути [13, с. 29].

Таким чином, створення Державної пенітенціарної служби України свідчить не лише про початок нового етапу розвитку вітчизняної системи виконання покарань, а й про відродження її пенітенціарних засад. На нашу думку, застосування більш поширеного поняття “кримінально-виконавча система” не суперечить розумінню пенітенціарної системи як сукупності всіх засобів і методів, спрямованих на виправлення засуджених. Фактично отождолюють поняття “пенітенціарна” та “кримінально-виконавча” у своїх публікаціях й інші автори [6].

Підсумовуючи викладене, можна дійти таких висновків:

1) аналіз сучасної юридичної літератури свідчить, що поняття “пенітенціарна система” зазвичай уживають у двох випадках:

1) у наукових працях історико-правового характеру, в яких поняття “пенітенціарна система”, “пенітенціарні установи” мають узагальнювальний характер і застосовуються для характеристики різних етапів історичного розвитку (при цьому вказані поняття зазвичай поєднують з термінами, що офіційно використовувалися в конкретних історичних умовах); 2) у міжнародних актах (“Мінімальні стандартні правила поведіння з ув'язненими”, прийняті на I Конгресі ООН з попередження злочинності та поведіння з правопорушниками 30 серпня 1955 р., “Європейські пенітенціарні правила” від 12 лютого 1987 р. та ін.), а також при вивченні зарубіжного пенітенціарного права й законодавства);

2) поняття “пенітенціарна система” може використовуватися як у науковому обігу, так і в загальноживаному значенні, оскільки позначає всю сукупність суб'єктів виконання кримінальних покарань, організаційно-правових, соціальних і громадських інститутів, що беруть участь у забезпеченні виправлення і ресоціалізації засуджених;

3) пенітенціарну систему можна розглядати як у вузькому, так і широкому сенсі. У широкому розумінні пенітенціарна система – це сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених державно-правових засобів, методів і гарантій, спрямованих на досягнення цілей кримінального покарання в діяльності органів і установ виконання покарань; у вузькому розумінні – це система органів і установ виконання покарань;

4) сучасні визначення поняття “пенітенціарна система” об'єднує одне – в умовах сьогодення воно позбавлене того змісту, що воно містило, коли релігійний вплив був головним засобом впливу на ув'язненого, а каяття як змістовне наповнення діяльності з виконання покарань характеризується високим ступенем декларативності. Ураховуючи це, а також ті суспільні зміни, що відбуваються сьогодні в нашій державі, пенітенціарна система повинна орієнтуватися на модель функціонування перехідного типу, яка поєднує в собі загальноприйнятні гуманістичні підходи до виконання покарання з одночасним урахуванням особливостей вітчизняної дійсності, вимог зміцнення правопорядку, а також реальних ресурсних можливостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Джужа О. М. Щодо оптимізації системи виконання покарань України / О. М. Джужа, А. В. Кирилюк // Право та управління. – 2011. – № 1. – С. 141–146.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України : прийнятий 11 лип. 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 33. – Ст. 1767.
3. Пенитенциарные системы зарубежных стран : [учеб.-практ. пособие] / сост. В. И. Гуржий, М. П. Мелентьев. – К. : РИО МВД Украины, 1993. – 104 с.
4. Оганесян С. М. Место и роль пенитенциарной системы в механизме государства / С. М. Оганесян // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2005. – № 1. – С. 16–25
5. Пташинський О. Б. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. Б. Пташинський. – К., 2001. – 185 с.
6. Ягунов Д. В. Державна пенітенціарна служба України: деякі питання концептуального та термінологічного обґрунтування / Д. В. Ягунов // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. ОРІДУ. Вип. 3 (47). – О. : ОРІДУ НАДУ, 2001. – С. 176–182.
7. Радов Г. О. Доктринальна модель Закону "Про пенітенціарну систему України" / Г. О. Радов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 1997. – № 1. – С. 11–16.
8. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь. Современная версия / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 672 с.
9. Познышев С. В. Основы пенитенциарной науки / Познышев С. В. – М., 1923. – 342 с.
10. Познышев С. В. Основные начала науки уголовного права. Общая часть уголовного права / Познышев С. В. – М. : А. А. Карцев, 1912. – 669 с.
11. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением / Фойницкий И. Я. – СПб., 1889. – 503 с.
12. Уголовно-исполнительное право России. Теория. Законодательство. Международные стандарты. Отечественная практика XX века : [учеб.] / [Детков М. Г., Зубков А. И., Кузьмин С. И., Уткин В. А.]; под ред. А. И. Зубкова. – М. : Норма, Инфра-М, 1997. – 614 с.
13. Евсеев К. В. Пенитенциарный и исправительно-трудовой компонент в истории советской уголовно-исполнительной системы / К. В. Евсеев // Вестник Омского университета. Серия "Право". – 2011. – № 2(27). – С. 26–29.